

AZ ÉLŐNYELVI SZÖVEG HIBA- ÉS TÖLTÉLÉK- JELENSÉGEINEK BELSŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI

(14 évesek beszédművei alapján)

ZSULÁN JULIANNA

Alább egy empirikus vizsgálatból – amelyen a 14 éves, 8. osztályos gyermekek élőnyelvi szövegeiben fellelhető nyelvi kapcsolatrendszereket próbáltuk feltárni – azokat a megállapításokat közöljük, amelyek az elhangzó szövegnek szinte természetes velejáróira vonatkoznak: amelyek tehát az összefüggő, spontán beszédmű alkotása közben elkövetett hibák és értelemzavaró hiányosságok, hezitációs és modoros töltelékelemek és a beszéd közben megnyilvánuló korrigáló szándék belső összefüggéseire utalnak.

Az eredmények közlése előtt néhány szó a vizsgálatról. A feldolgozott anyag kb. 114 ezer nyelvi jel (szövegszavak és töltelékelemek együtt), amely 155 tanulótól származik. Minden adatközlő kétféle műfajban mondott spontán szöveget: elbeszélésben és értekező-fejtegető jellegűben, úgy, hogy a rendelkezésre álló 2 x 5 percnyi időtartamot csak az töltötte ki teljesen, akinek az adott témában volt elég mondanivalója. Így igen eltérő hosszúságú korpuszok születtek. (A két szélsőség kiválasztása: 191 és 1380; az átlag 737 nyelvi jel). Az adatközlők kiválasztása három szempontú rétegezett mintavétel útján történt: a nemek, a szülők iskolai végzettsége és a településtípus szerint válogatva az országos arányok leképezésére törekedtünk. A teljes vizsgálat a fent említett nyelvi jelenségeken kívül a szókészlet, a mondat- és szövegszerkesztés összefüggéseinek kutatására is kiterjedt. A korpuszt a felvett összes nyelvi szempont szerinti elemzés után számítógépes szövegszerkesztő programban kódoltuk, majd ennek alapján statisztikai adatokat képeztünk (átlag, szórás, modus, megoszlás), végül pedig megállapítottuk az adatok közötti korrelációkat, amelyek szöveges elemzésével jutottunk el a kitűzött célhoz: az egyes nyelvi területek közti összefüggések bemutatásához.

Azokat az élőbeszédre jellemző nyelvi jelenségeket, amelyeknek összefüggéseit alább ismertetjük, korábban leíró céllal, 14/15 éves adatközlők korpuszai alapján részletesen elemeztük (14/15 éves gimnázisták élőbeszédének néhány sajátossága. Néprajz és Nyelvtudomány XXVI. Szeged, 1982.; Középiskolások élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői. Magyar Nyelvőr 1985/1.), itt tehát elegendőnek véljük ezek rövid, példák nélküli felsorolását.

a) Töltelékelemek:

– a hezitáció jelei: az artikulátlan töltelékelemek, a beszéd szünetben elhangzó töltelék szavak, valamint azok a szóismétlések (ritkábban szintagma-ismét-

lések), amelyek a gondolat nyelvi formába öntésének folyamatát kísérik (ezek a leggyakrabban kötőszók és fogalomjelölő, ritkábban viszonyjelölő szók ismétlései);

- a modorosság jelei: azok az egyéni szójárások, amelyek a tartalmat előrevívó szövegben többnyire szünetek nélkül, mindig hangsúlytalanul, ismétlődő jelleggel hangzanak el; főleg határozó- és módosítószók, ritkábban tartalmatlan és funkciótlan kijelölő jelzőként ismételtetett mutató névmások, néha nyelvi panelek;

- a korrekciós szándékot, a beszéd belső vezérlését reprezentáló nyelvi jelek: ezek akkor hangzanak el, ha a beszélő észreveszi, hogy az eddig mondottak közül valami nem felel meg pontosan a kifejezendő tudattartalomnak, s ezért félbehagyja és újrakezdi, vagy javító szándékkal, változtatva ismétli meg a hibásnak ítéltet. E jelenség leginkább a félbehagyott szavakban, a kötőszóval elkezdett, esetleg egy mondatrészrel folytatott, majd félbehagyott mondatokban, valamint a korrekciós ismétlésekben mutatkozik meg. Ez utóbira az jellemző, hogy a beszélő egy-egy kifejezést egy vagy több fogalomjelölő szó kicserélésével megismétel, vagy a viszonyjelölő szavak, esetleg a toldalékok megváltoztatását érzi szükségessé;

b) Hibák és hiányosságok:

- szemantikai hibák: ide soroltuk az összes szótévesztést, akár nyelvbottlás, akár szókinchány volt az oka;

- grammatikai hibák: morfológiai szinten a szóképzési tévedések, a mondategységeken belül főleg a vonzatok, igemódok, szórend hibái (ez utóbbiak akkor minősültek hibásnak, ha még az élőbeszéd laza szerkesztésmódjához képest is zavarták a megértést), a mondategységek között főleg az egyeztetési hibák; emellett ide soroltuk azokat a nyelvi panelként elterjedőben levő tartalmatlan főmondatokat is, amelyek után a tartalmas mondategység indokolatlanul jelentkezik alárendeléseként (pl. az ilyen típusú „mondatkonstrukciók”: *és akkor az volt, hogy elmentünk Pestre*); - kötőszóhasználati hibák: a mondategységek kapcsolásának hibái mind az alá-, mind a mellérendelő viszonyok között; - értelemzavaró hiányosságok: azok a mondatszerkezeti hiányosságok, amelyeknek szövegbeli kiegészülése nem valósul meg: mindenképp az állítmány és az alany zavaró elmaradása, vagy az állítmány kötelező bővítményeinek hiánya, sőt - ritkán - némely lehetséges bővítmény (pl. jelző) hiánya is.

Az itt felsorolt nyelvi jelenségek, bár az egyén pszichikai sajátosságaitól függően általában is jellemezhetik az elhangzó beszédet (ám a hibák és hiányosságok mindenképpen norma alattívá teszik azt), főleg a fejletlen vagy még fejlődőben levő beszédtevékenységben játszanak nagy szerepet, ezért talán nem egészen érdektelen, ha összefüggéseiket ilyen korpuszokban vizsgáljuk.

Az összefüggésvizsgálat alapjaként a következő számítási módokat használtuk:

- a felsorolt töltelékelemek szövegbeli előfordulásának mennyiségét az egyes szövegekben előforduló összes nyelvi jelhez viszonyítottuk;
- a hibák és hiányosságok szövegbeli előfordulásának mennyiségét az egyes szövegekben előforduló összes szövegszóhoz viszonyítottuk (vagyis itt már nem számítottuk be a töltelékelemek mennyiségét);
- a hibák és hiányosságok együttes mennyiségét a korrekciós szándék (beszédvezérlés) jelcinek előfordulási számához viszonyítottuk, abból a meggondolásból kiindulva, hogy nem mindegy, a két jelenségesoport közül melyik jelentkezik gyakrabban az élőnyelvi szövegszerkesztő tevékenységben, vagyis hogy a hibázási vagy a javítási tendencia működik-e erőteljesebben. Ezt az adatot a későbbiekben a „hibázás : vezérlés” kifejezéssel jelöljük.

Ezek után térjünk rá a korrelációs együtthatók elemzése alapján feltárható összefüggések vizsgálatára!

A t ö l t e l é k e l e m e k k ö z ö t t mindössze egyetlen szignifikáns (statisztikailag érvényes) összefüggés akad: a hezitáció és a beszédvezérlés közötti, 0,3996 értékű, mérsékelt erősségű adat. Helyes értelmezéséhez a vezérlési és a hezitációs jelenségeket azonos gyökerűekként célszerű kezelnünk: vagy a folyamatos beszédszöveg széttöredezésének (a befogadó számára egyre kevésbé élvezhetővé válásának) vagy pedig a beszéd folyamatot kísérő gondolkodásnak a jeleként. E kettő közül bármelyik elfogadása esetén egyenes arányosság áll fenn közöttük, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy a beszédvezérlési és a hezitációs jelenségek aránya a szövegben együtt emelkedik vagy csökken. Eszerint a gondolkodva beszéd segít abban, hogy folyamatos elhangzó szövegeinkben egyre kevesebb hibát vagy „nyelvi zsákutcát” hagyjunk javítatlanul; emellett elősegítheti a szókészlettel való tudatos gazdálkodást, a megfontolt lexikai választást is.

A töltelékelemek közötti többi korreláció nem szignifikáns (a vezérlés és a modorosság között -0,0815, a modorosság és a hezitáció között -0,0626 értékű), és ez azt jelenti, hogy – bár egy nagyon csekély mértékű ellentétes tendencia van közöttük – beszédbeli modorosság nincs szoros összefüggésben sem a hezitációs, sem a vezérlési jelenségekkel. Ez az észrevétel tapasztalati úton nyert megfigyelésekkel könnyen igazolható: gyermekek és felnőttek szövegeiben a nem hezitációs célú töltelékelemek (a *hát-tól a szerintem-ig* és a *kérlek szépen-ig*, sőt a manapság oly sajnálatosan elterjedt trágárságokig) akkor is jelen lehetnek, ha a szöveg folyamatosan, vagy ha a hezitációs és vezérlési jelenségektől szétszabdaltan hangzik el.

Így tudati eredetét tekintve a modorosságot el kell különítenünk a hezitációtól és a beszédvezérlési jelenségektől, hibás nyelvi szokásként kezelvén azt. S ha ez így van, az ellentétes tendencia is beláthatóvá válik.

A következőkben tekintsük meg a töltelékelemek a hibázás : vezérlés adatával kialakult kapcsolatait!

Első lépésben érdemes összehasonlítani, milyen erősségű korrelációt mutat a hibázás : vezérlés aránya két közvetlen összetevőjével (bár tudvalevő, hogy az ilyen korrelációs együttthatók evidenciaszerűségük miatt nem használhatók összefüggésvizsgálatra, kizárólag az adott mutató működésének ellenőrzésére alkalmasak), a hibák és hiányosság összegével: 0,3716, a vezérléssel: -0,6170. E két adat arra utal, hogy a mutató működésében a vezérlés aránya lényegesen erősebb szerepet kap, mint a hibák és hiányosságok együttes aránya; s ez utóbbról a későbbiekben látni fogjuk, hogy nem képes érzékeltetni a kötőszók hibáinak és az értelemzavaró hiányosságoknak a jelenlétét (mert a vizsgált jelenségcsoportban ezek a legkisebb nagyságrendűek). Így – egyik tényezőjének gyengesége miatt – a hibázás : vezérlés mutató működése nem igazán megbízható; összefüggéseit a vizsgálat többi mutatójával törvényszerűségként semmiképpen nem fogadhatjuk el, csupán jelzésként arra vonatkozólag, hogy a benne foglalt jelenségek együttesen milyen fokon érvényesülhetnek az élő szövegekben; e mutató jellemzője ereje tehát csupán a lehetséges tendencia megjelölésére elegendő. Ám mégis úgy véljük, főleg a fejlődőben levő beszédtevékenység vizsgálatában érdemes e mutatóval is dolgoznunk, mert – ha jelzésszerűen is – fényt vet arra, hogy a folyamatos, összefüggő élő szöveg megalkotásában még nem kellőképpen jártas adatközlők tudatában beszéd közben hogyan működik a nyelvi szabálytudat és a belső szabályozás mechanizmusa.

Az összes töltelékelem és a hibázás : vezérlés mutató között -0,2396 értékű, gyenge, fordított arányú összefüggés mutatkozik. Ez az eredmény, mivel a vezérlési jelenségek a töltelékelemek részét képezik, lényegében evidencia: a töltelékelemek arányának csökkenése együtt jár a hibázás és vezérlés egymáshoz viszonyított arányának emelkedésével, ez pedig a hibázás nagyobb, a vezérlés kisebb mértékű jelenlétét mutatja a szövegben. Ha pedig a töltelékelemek aránya nő, vele együtt erősödik a vezérlés aránya a hibázáshoz képest. A megállapítások a folyamatos élőnyelvi szövegek jellemző típusainak ismeretében könnyen igazolhatók. Vannak ugyanis olyan beszélők, akik folyamatos szövegeikben itt-ott elkövetnek hibákat, de nem szakítják félbe magukat azért, hogy visszakanyarodjanak javítani, valószínűleg többnyire azért, mert nem is veszik észre, hogy hibáztak. A bőbeszédű, de nyelvileg nem művelt, beszédtevékenységükben nem csiszolt emberek élőnyelvi szövegalkotá-

sa lehet ilyen. Gyakori jelenség a másik típus is: a – többnyire – művelt beszélő nagy gondossággal formálja mondandóját, eközben gyakran él a gondolkodva beszélés hezitációs eszközeivel, precízen kijavít minden, már kimondott hibát. Az ilyen szövegeket a magas töltelék- és az alacsony hibaarány jellemzi, s biztosak lehetünk abban is, hogy az ilyen beszélő írástevékenységében is alig lesz hiba (persze itt nem a helyesírási vagy szerkesztési hibáról van szó, hanem a grammatikai-nyelvhelyességi vétségekről).

A fentiekkel egybevágo eredményre jutunk, ha értelmezzük a hezitáció és a hibázás : vezérlés közötti, 0,2018 értékű, gyenge, szignifikáns összefüggést. Mivel a két mutató iránya ellentétes (felfogásunk szerint ugyanis a hezitáció arányának a magasabb, a hibázás : vezérlés arányának pedig az alacsonyabb értékei a jobbak), így a fenti összefüggés fordított arányosságot jelent: eszerint végeredményben a hezitáció arányának növekedését látjuk együtt járni a vezérlés arányának emelkedésével (ezt az összefüggést pedig fentebb már bizonyítottuk). Ha ennek az állításnak a fordítottját is megvizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy a hibázás : vezérlés mutató értékének növekedésével (vagyis a hibázásnak a vezérlés rovására történő megszorodásával) a hezitáció csökkenése jár együtt. Ha ezt összevetjük egy később tárgyalandó felismeréssel, amely szerint a kisebb arányú beszédvezérlés nagyobb arányú értelemzavaró hiányossággal társul, közvetett úton az értelemzavaró hiányosságok is érzékelhetővé válnak a hibázás : vezérlés mutatóban. Ezután összegezként már kimondható, hogy az adatok szerint azokban a szövegekben, amelyekben kevesebb a hezitáció és a beszédvezérlésre utaló jel, növekszik a hibák és értelemzavaró hiányosságok gyakorisága, mert nem működik helyesen és megfelelő mértékben sem a hezitációt létrehozó, a beszédtervezést elősegítő gondolkodási tevékenység, sem a korrekciós szándék (amely a nyelvi szabálytudatban gyökerezik).

E csoporton belül egyetlen mutató akad, amelynek nincs szignifikáns kapcsolata a hibázás : vezérlés mutatóval, és ez a modorosság aránya. A köztük levő kapcsolat mértéke: 0,0262, szinte elhanyagolható. Így kimondhatjuk, hogy a beszédbeli modorosság teljesen független attól, hogy a szövegalkotást a nyelvi szabálytudat és a beszédkontroll mennyire befolyásolja.

A hibák és értelemzavaró hiányosságok egyes fajtái között mindössze három szignifikáns kapcsolat alkalmas összefüggésvizsgálatra: az értelemzavaró hiányosságoknak a szemantikai és grammatikai hibákkal, valamint az összes hibával mutatott kapcsolata. Ezek részletes elemzése előtt azonban érdemes áttekinteni az összes hibának közvetlen tényezőivel

kialakult viszonyát, amely, bár evidencia, mégis jellemző képet ad a 14 évesek vizsgált szövegeiben mutatkozó hibajelenségek nagyságrendjéről. Az adatok a következők:

- az összes hiba és a szemantikai hibák között: 0,7654;
- az összes hiba és a grammatikai hibák között: 0,5210;
- az összes hiba és a kötőszóhasználati hibák között: 0,5747.

Eszerint a vizsgált beszédművekben az összes hiba közül a szemantikai természetűek vannak túlsúlyban, ennél kisebb, közel azonos nagyságrendben mutatkoznak bennük a grammatikai és kötőszóhasználati hibák. Ugyanez az arány a három hibatípus szövegbeli átlagában is: a szemantikai hibáké 100 szövegszóból 2,174, a grammatikaiaké 1,128, a kötőszóhasználatiaké 1,422. Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a korpuszban szereplő 14 éves adatközlők élő szövegeiben a nyelvi (szemantikai-grammatikai-nyelvhelyességi és nyelvi-logikai) szabályrendszer még nem működik biztonságosan.

A szemantikai szabályrendszer működési hibái részint a fejletlen szókinészre, részint a meglevő szókészlet használatának bizonytalanságára utalnak, ezt a szövegek elemzése közben gyakran tapasztaltuk. Az e tekintetben sokat hibázó adatközlők ugyanis gyakran nem képesek megfelelő szót találni egy-egy gondolatuk explikálása közben, vagy azért, mert nincs is meg a tudatukban, vagy azért, mert az adott – és számukra kétségtelenül szokatlan és nehéz közlési szituációban nem tudják aktivizálni; de bármelyik is az ok, az eredmény ugyanaz: olyan szó kerül a szövegbe, amelynek jelentése nem egyezik meg az oda illővel. Nem véletlen tehát, hogy a szemantikai hibák a szókinészre és a mondat szerkesztésre vonatkozó mutatók közül (ezek tárgyalása nem e dolgozat témája) a felhasznált szókészlet absztrakciós szintjével és a mondatrészek alászerkesztettségének mértékével vannak szignifikáns viszonyban, mert valószínűleg éppen ezek azok a nyelvi tényezők, amelyek leginkább felszínre hozzák a szókinészhiányokat: amikor a fejletlen nyelvhasználatú egyén olyan elvont viszonylatok, kapcsolatok, lelki tartalmak stb. megfogalmazására kényszerül, amelyek kifejezésében még járatlan, vagy amikor a világ bonyolult összefüggéseit kifejező többszörösen alárendelt mondatrészek szerkesztése a szokásosnál nagyobb tudati erőfeszítést igényel tőle.

A másik két hibatípus külön-külön kisebb arányú, mint a szemantikaiak, ám együttesen nagyobb azoknál. S bár összevonásuk a teljes korrelációs adatsor ismeretében semmiképpen sem célszerű (mivel a grammatikai hibák aránya teljesen összefüggések nélküli, autonóm jelenségnek látszik, a kötőszóhasználati hibáknak viszont vannak szignifikáns kapcsolatai), talán mégsem felesleges megjegyeznünk,

hogy ezeknek a 14 éveseknek átlagos élőnyelvi szövegeiben 100 szövegszóra 2–3 grammatikai-nyelvhelyességi és kapcsolási (mindenekelőtt mondatkapcsolási) hiba jut. Ez utóbbiak egy része tisztán grammatikai természetű (pl. a vonatkozó mellékmondatok hibás kapcsolása), mások pedig a grammatikai és/vagy tartalmi-logikai viszony fel nem ismeréséből származnak (pl. az oksági viszony kifejezési lehetőségivel kapcsolatban), és megfigyelésünk szerint e korpuszban az utóbbiak alkotják a kötőszóhasználati hibák nagyobb részét.

Visszatérve az értelemzavaró hiányosságok fentebb említett három szignifikáns kapcsolatára, tekintsük meg először a korreláció adatait, amelyek a szemantikai hibákkal 0,2421, a grammatikaiakkal 0,2325, az összes hibával 0,3393 értéket mutatnak.

Vizsgáljuk meg először az értelemzavaró hiányosságok és a szemantikai hibák viszonyát! Ez a kapcsolat egyenes arányú, gyenge összefüggés, amely azt jelzi, hogy a szövegben a szemantikai hibák és az értelemzavaró hiányosságok aránya együtt emelkedik vagy csökken. Így a szókinchiany és a mondatban minimálisan szükséges információ hiánya látszik összekapcsolódni. Ha tehát a fejletlen szókinches beszélőnek nem áll rendelkezésére az adott beszédkörnyezetben megfelelő nyelvi jel, ha „nem tudja magát kifejezni” (ahogy az adatközlők néha megjegyzik), ennek eredménye szemantikailag hibás vagy értelemzavaróan hiányos szöveg is lehet.

Az értelemzavaró hiányosságok aránya gyenge, egyenes arányú összefüggést mutat a grammatikai hibák arányával is. Ez a jelenség figyelemre méltó, mert a grammatikai hibáknak a vizsgálat összes (e dolgozatban nem tárgyalt) mutatója közül ez az egyetlen szignifikáns kapcsolata, s ebből arra lehet következtetni, hogy e két jelenség közös gyökerű. Ezt alátámasztja az az (itt nem részletezett) összefüggés, amely az értelemzavaró hiányosságok és a mondatrészek mélysége között mutatkozik, sőt bizonyos mértékig szintén erre vélünk következtetni a beszédvezérlési jelenségekkel való fordított arányú, alább tárgyalandó kapcsolata alapján is (de csak bizonyos mértékig, hiszen a beszédvezérlési jelenségek grammatikai és szemantikai vétségeket egyaránt korrigálnak). Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a beszédfejlődés folyamatában megszilárduló vagy a később impliciten már meglevő grammatikai szabályrendszer működési zavarai néha értelemzavaró hiányosságokban is megnyilvánulhatnak, ám a gyenge mértékű szignifikancia ezt csak korlátozottan valószínűsíti; ezt leszámítva azonban – legalábbis e 14 évesek élőnyelvi szövegei alapján úgy látszik – ezek a működési zavarok öntörvényűek.

Végül szóljunk az értelemzavaró hiányosságok és az összes hiba aránya közötti összefüggésről! Ez a korrelációs érték mérsékelten erős, magasabb, mint a

szemantikai és grammatikai hibáké; ezek összegeződésén kívül közrejátszik benne a harmadik hibatípus is, ugyanis a kötőszóhasználati hibák és az értelemzavaró hiányosságok közötti korrelációs együttható a szignifikancia alsó határához közelítő értékű: 0,1787. Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy statisztikai átlagban a hibás szöveg (bármilyen típusúak is a hibái) valószínűleg hiányos is.

A hibák és értelemzavaró hiányosságok csoportján belül érdekes jelenség, hogy az általunk vizsgált hibatípusok egyike sem függ össze szignifikánsan a többivel, e korpuszban tehát e szabályrendszerek egymástól függetlenül látszanak működni (korrelációs együtthatók: a szemantikai és grammatikai hibák között: 0,1519, a szemantikai és kötőszóhasználati hibák között: 0,0586, a grammatikai és kötőszóhasználati hibák között: 0,0961). Az adatsorhoz két megjegyzés fűzhető. A szemantikai és grammatikai hibák közötti kölcsönösség mértéke nem sokkal marad a szignifikancia alsó határa alatt, s ez véleményünk szerint arra utal, hogy – bár a 14 évesek élő szövegeiben együtt jelentkezésük nem tipikus – a fent említett kölcsönösségnek mégis van némi valószínűsége. Emellett további értelmezésre ki kell emelnünk azt a tényt, hogy e korpuszban a grammatikai és kötőszóhasználati hibák között nincs összefüggés. A jelenség magyarázatára két irányban látunk lehetőséget: kisebb mértékben a mérési módszer hibáiban (hiszen – leggyakrabban az oksági viszony jelölésének megítélésében – nem ritkán határeseteket kellett mérlegelnünk); főleg azonban abban, hogy a kötőszók hibáinak arányában többnyire a logikai-tartalmi kapcsolatok hibás nyelvi jelölése jelentkezik, és nem a grammatikaiaké (s itt már nemcsak az oksági viszony kapcsolási hibáiról van szó), vagyis hogy a kötőszóhasználati hibák arányát rögzítő mutató a mellérendelő kapcsolások eltévesztésének túlsúlyát mutatja. Mindkét értelmezési kísérlet arra figyelmeztet, hogy további felhasználás esetén e mutató arculatát egyértelműbbé kell tenni, mégpedig úgy, hogy külön kell választani a tartalmi-logikai mondatkapcsolások vizsgálatát, a grammatikai kapcsolások hibáit pedig a többi ilyen természetű hibával célszerű kezelni.

Ki kell térnünk az értelemzavaró hiányosságok és a kötőszóhasználati hibák egymástól való függetlenségére (korrelációs együtthatójuk 0,1787, kevéssel a szignifikancia alsó határa alatt). Ismervén – lásd fentebb – az értelemzavaró hiányosságok szignifikáns korrelációit a grammatikai és szemantikai hibákkal, ez az adat közvetve nem bizonyíthat mást, mint a fenti okfejtést: hogy a korpuszban előforduló kötőszóhasználati hibák többnyire nem grammatikai, hanem tartalmi-logikai jellegűek. A h i b á k é s h i á n y o s s á g o k v a l a m i n t a t ö l t e -

I l é k e l e m e k k ö z ö t t kevés, de jellemzőnek látszó szignifikáns összefüggés mutatkozik, amelynek adatai a következők:

- az összes töltelékelem és a szemantikai hibák aránya között: 0,2351;
- az összes töltelékelem és az összes hiba aránya között: 0,2485;
- a modorosság és a szemantikai hibák aránya között: 0,2014;
- a vezérlés és az értelemzavaró hiányosságok aránya között: 0,2310;

Az első három esetben ezek a korrelációk a vizsgált jelenségek között gyenge, egyenes arányú összefüggést jeleznek, az utolsó soré pedig gyenge, fordított arányú összefüggést (az ott szereplő mutatók ugyanis ellentétes irányúak: az értelemzavaró hiányosság arányában a magasabb értékek a rosszabbak, a vezérlés jelenségei azonban – véleményünk szerint – a gyermeknyelvi szövegekben csakis a helyes kifejezésre való törekvést jelenthetik, így a magasabb értékek a kedvezőbbek. Persze a fejlett beszédtevékenység vizsgálatában elképzelhető a vezérlésnek olyan felfogása is, hogy a hezitációval együtt széttördeli az élő szöveg hangzásbeli egységét, tehát nagyobb aránya megértésbeli nehézséget és így gyengébb szövegminőséget eredményez, ez a minőségi követelmény azonban a fejlődő nyelvhasználatban még nem érvényesül általánosan).

Az első két sorban látható összefüggések azt jelentik, hogy a szövegben együtt jár a töltelékelemek és a hibák – közülük domináns mértékben a szemantikaiak – arányának növekedése vagy csökkenése; vagyis azok a 14 éves beszélők, akiknek összefüggő megnyilatkozásaiban kevesebb szótévesztés fordul elő, azaz akik biztosabban használják a rendelkezésükre álló – valószínűleg fejlettebb – szókészletet, képesek folyamatosan fogalmazni, s így kevesebb töltelékelem használatára kényszerülnek. Érdekes módon színezi ezt az észrevételt a modorosság és a szemantikai hibák arányának összefüggése. Ez a kapcsolat nem jelenthet mást, mint azt, hogy azokban a szövegekben, amelyekben nagyobb a különféle (nyelvbtlások, de főleg szókincshiányos) eredetű szótévesztések száma, megnő(het) a modoros beszéd-töltelkek aránya, s ekkor a modorosság (például a gyermekek szövegeiben a sok hangsúlytalan, szakaszelőzőként funkcionáló *hát*) valamilyen módon jelezheti a szókészlet használatának bizonytalanságát is. Ám a modorosságot inkább rossz beszéd szokásnak tartjuk, mint a beszédtevékenység érdemi jellemzőjének, így a fenti megállapítás érvényességét csak nagyon korlátozottan véljük elismerhetőnek, s erre bízta az alacsony értékű szignifikancia is.

Az értelemzavaró hiányosságok aránya a fenti adatok szerint közvetlen kapcsolatot mutat a töltelékesség egyik jelenségcsoportjával, a beszédvezérléssel, azaz a korrekciós tevékenységgel. A köztük levő fordított arányú összefüggés alap-

ján feltételezhetjük, hogy azokban a szövegekben, amelyekben erőteljesebb a korrekciós tevékenység, az értelemzavaró hiányosságok aránya kisebb lesz. Ha ez valóban így van, nem jelenthet mást, mint azt, hogy a beszédvezérlésnek mint belső szabályozásnak a hatóköre kiterjed a megértéshez minimálisan szükséges információt hordozó mondatrészek beszerkesztésére is.

Ezek után tekintsük meg azt a 0,2651 értékű korrelációs együtthatót, amely az összes töltelékelem valamint az összes hiba- és hiányjelenség kapcsolatát jelzi! Eszerint a grammatikai hibák kivételével (a mutató és a töltelékelemek aránya között a 0,0002 értékű korrelációs együttható alapján kizárható mindenfajta összefüggés) a hiba- és hiányjelenségek, ha különböző mértékben és irányban is, kapcsolatba hozhatók a szöveg töltelékességének mértékével. Az együttható gyengesége azonban arra int, hogy a szövegbeli hibák és értelemzavaró hiányosságok más nyelvi tényezőktől ennél erősebben fűggnék, pl. a szemantikai hibák és az értelemzavaró hiányosságok a mondatrészek alászerkesztettségétől, a kötőszóhasználati vétségek a teljes szöveg és a bekezdés kifejtettségének mértékétől (szószámától) és a mondatcsoportok alászerkesztettségétől (ezen összefüggések részletezése azonban nem fér a dolgozat keretei közé); emellett a hibázási tendencia gyakoriságát nyilvánvalóan erősen befolyásolja a téma, a műfaj, a közlési helyzet, sőt a beszélő kommunikációs gyakorlata is. E tényezők jelentőségéről e vizsgálatban statisztikai érvényességű adatokat nem szereztünk, alátámasztják azonban a háttér adatok (az adatközlők családi és iskolai körülményeiről) és a kétféle műfajú szövegek átlagainak különbségei.

Az összes töltelékelem, valamint az összes hiba- és hiányjelenség közötti szingifikáns viszonyok elemzése után tekintsük meg a csoporton belüli nem szingifikáns eredményeket! A grammatikai hibáknak a vezérléssel 0,0545, a hezitációval 0,0197, a modorossággal -0,0820; a kötőszóhasználati hibáknak a vezérléssel 0,0238, a hezitációval 0,0833, a modorossággal 0,0735 értékű korrelációs együtthatója alakult ki; ezek szerint a hiba- és hiányjelenségek (a szemantikai hibák kivételével) nem mutatnak összefüggést a töltelékelemek szövegbeli arányával. Ez azt jelenti, hogy a grammatikai-nyelvhelyességi-kötőszóhasználati szabályrendszer az általunk vizsgált 14 éves gyermekekben működhet jól is, meg rosszul is, egyik sem zárja ki a töltelékelemek szövegbeli meglétét vagy hiányát, nem lehet tehát azonos a tudati gyökerek: az egyiké a nyelvi-logikai, implicit (vagy a fejlődés magasabb fokán már explikálódott) szabálytudat, a másiké a pszichikai beállítottság vagy a hibás nyelvi beidegződés (ez utóbbi hiba- és töltelékjelenség oka is lehet: valamely nyelvhelyességi hibáé, pl. a suksükölésé, vagy a modoros töltelékelemek elszaporodásáé).

A hibák és hiányosságok a hibázás:vezérlés arányával nyilvánvaló számítási kapcsolatban állnak, ezért ezen adatok összefüggésvizsgálatra nem alkalmasak; mégis érdemes szemügyre venni őket, mert korrelációs adataik megvilágítanak néhány nyelvi tendenciát. A grammatikai és szemantikai hibák ugyanis szignifikáns összefüggést mutatnak a hibázás : vezérlés arányával (az előbbi értéke 0,2331, az utóbbié: 0,3457), a kötőszóhasználati hibák és az értelemzavaró hiányosságok azonban nem (az előbbi értéke 0,1795, az utóbbié 0,0830). Így azt mondhatjuk, ha a szöveg megszületése közben a vezérlési tendencia erősebb, mint a hibázásé, akkor ez a szótévesztések és a grammatikai-nyelvhelyességi hibák csökkenését eredményezi, vagyis a korrigáló szándék segítségével a beszélőnek könnyebb rátalálnia a megfelelő szóra és/vagy grammatikai megoldásra, ha nem is első próbálkozásra, hanem félbehagyások és korrekciós ismétlések után. Tudnunk kell azonban azt, hogy itt nem a vezérlés és a szemantikai/grammatikai hibák közvetlen összefüggéséről van szó (nincs is közöttük szignifikáns viszony), hanem arról, hogy a hibázás és a korrigálás tendenciája közül, a másikhoz képest melyik működik erőteljesebben az adott közlésfolyamatban, s ha az önkontroll, akkor ez – nyilvánvaló! – a szemantikai és grammatikai hibák csökkenő tendenciájával jár együtt. E gondolatsor a kötőszóhasználati hibákra és az értelemzavaró hiányosságokra nézve úgy folytatható, hogy a vezérlési tendenciának a hibázási ellenében való erősödése a fent tárgyaltnál sokkal kevésbé befolyásolja a mondatkapcsolási hibák arányát, s csak elenyésző mértékben módosítja az értelemzavaró hiányosságok gyakoriságát.

Végezetül talán nem érdektelen az eddig tárgyalt jelenségcsoportoknak azon kapcsolataira is utalni, amelyek a szókincsra, a szövegegész és részei terjedelmére és a mélységre vonatkoznak. Ezek közül fentebb néhányat egy-egy összefüggés megvilágítása kedvéért már említettünk, itt a teljes rendszert vázoljuk fel röviden, részletes elemzés nélkül.

A töltelékelemekről a teljes kapcsolatrendszer ismeretében elmondhatjuk, hogy abszolút mértékben függetlenek a szókincs absztrakciós szintjétől, a bekezdés és a mondat egység terjedelmétől, valamint a mondat egységek és mondatrészek mélységétől; e körből mindössze három szignifikáns kapcsolatuk mutatható ki: a szóiteráció és a modorosság közötti egyenes arányosság (ez természetes, hiszen a modorosság is szóismétléses jelenség), a szókincsgazdagság és a hezitáció közötti fordított arányosság (ami azt jelzi, hogy megfelelő nagyságú szókészlet esetén kevesebb hezitációval is lehet élő szöveget alkotni), valamint a teljes szöveg terjedelme és a beszédvezérlés közötti fordított arányosság (ez arra utal, hogy az adott

idő alatt elmondott szövegek közül a hosszabbakban kevesebb a korrekciós tevékenység). Mindez azt bizonyítja, hogy a töltelékességnek valóban más a tudati gyökere, mint a szövegszerkesztő nyelvi tevékenységnek.

A szövegbeli hibákról és értelemzavaró hiányosságokról a teljes vizsgálat mutatóival kapcsolatban azt láthatjuk, hogy közös és eltérő sajátosságokkal is rendelkeznek: az összes hiba (szignifikánsan a szemantikaiak) és a hiányosságok egyaránt összefüggnek a mondatrészek mélységével (ugyanis előfordulási gyakoriságuk a mondatrészek alárendeltségi fokának emelkedésével együtt növekszik), s egyiket sem befolyásolja meghatározó mértékben a szókincsgazdagság, a szöveg és kisebb egységeinek terjedelme és a mondatcsoportok mélysége. Eme egyezések a hiba- és hiányjelenségek rokon mivoltára engednek következtetni. Néhány más mutatóval kialakult kapcsolatukban viszont eltérnek egymástól: ezek közül legjellemzőbbnek a szókincsre vonatkozó adatok látszanak. Az összes hiba ugyanis (szignifikánsan csak a kötőszóhasználatiak) a szóiterációval mutat gyenge, fordított arányú kapcsolatot (azaz az erős szóismétlési tendencia – a gyengébb szókincs jele! – együtt járhat a hibajelenségek, főleg a mondatkapcsoló kötőszók hibáinak szaporodásával), az értelemzavaró hiányosságok aránya pedig a szókincs absztrakciós színvonalával mutat gyenge, egyenes arányú kapcsolatot. E megállapítás váratlan összefüggésre vet fényt: a magasabb absztrakciós szintű megfogalmazás látszik így összekapcsolódni a magasabb arányú hiányosságokkal. A jelenség magyarázatára többféle megoldást látunk, itt azonban csupán a fejletlen nyelvhasználatra utalót fogalmazzuk meg röviden: e korpusz értekező-fejtegető műfajú szövegeiben az elvont jelentésű szavak használata tematikai kényszer, ám az ilyen gondolatok megfogalmazásában még nem kellőképpen jártas ifjú adatközlőket talán éppen e kényszer, a tőlük idegen, eddig csetleg végig sem gondolt téma kényszerítette rosszul szerkesztett, hiányos mondatok „alkotására”.

Az eddig elmondottakból többféle következtetés is adódik, első helyre mégis – a sokoldalú anyanyelvi nevelés érdekében – az az észrevétel kívánczik, hogy az élőnyelv töltelék- és hiba/hiányjelenségei között vannak olyanok, amelyek a beszédtevékenységet a belső szabályrendszer működésének minősége felől jellemzik, vannak olyanok, amelyek az egyén pszichikai sajátosságait tükrözik, és olyanok is, amelyek „csupán” hibás beidegződések vagy rossz nyelvi szokások. Ha pedig ez világossá válik, a megcélzott képességterület jellege szerint a beszédfejlesztés módzatait is differenciálni lehet, középpontba állítva a grammatikai-szemantikai-logikai szabályrendszer erősítésének teendőit. E tekintetben talán fontos tudnunk, hogy egy-egy nyelvi jelenség mely másokkal függ össze, s melyik nem mutat sem-

miféle összefüggést, hiszen ez utóbbiak fejlesztése a pedagógiában jól ismert transzfer-hatás hiányában csakis célzottan lehetséges.

Mindemellett az itt bemutatott vizsgálati részeredményekkel talán rámutathatunk arra is, hogy az egyéni nyelvhasználat minőségének objektív mérésében szükség van az összefüggő spontán beszédművek elemzésére, hiszen az ilyen szövegek vizsgálata inkább képes feltárni a belső szabályozás erősségét, a szabályrendszer működési zavarait és a hibás beszédszokásokat, mint az írott szövegek elemzése; s meggyőződésünk, hogy e tényezők ismerete nélkül a tudatos anyanyelvi képességfejlesztés egyik legfontosabb alapját nélkülözi.

DIE INNEREN ZUSAMMENHÄNGE DER FEHLER - UND FÜLLERSCH EINUNGEN DES TEXTES DER LEBENDIGEN SPRACHE

(Auf grund der Redewerke von Vierjahnjahren)

JULIANNA ZSULÁN

Zur zielbwaßten Entwicklung der muttersprachlichen Fähigkeiten nimmt die Verfasserin die Untersuchung der inneren Zusammenhänge des in Entwicklung begriffenen Sprachgebrauchs mit statistischen Methoden vor. Die Untersuchung erstreckt sich auf die Beziehungen zwischen dem Umfang, der Häufigkeit der subordinierten Konstruktionen sowie den Fehler - und Füllerscheinungen der lebendigen Sprache. In der vorliegenden Studie werden die Zusammenhänge der Erscheinungen der lebendigen Sprache veröffentlicht.

Das Verhältnis der Erscheinungen der Redesteuerung und der Hässitation verändert sich im Text parallel, was dafür zeugt, daß die Hässitation zur Verbesserung der im Redeprozeß begangenen Fehler bzw. zur bewußten lexikalischen Wahl beitragen kann. Die Größenordnung der gekünstelten Füllelemente hängt weder von der Stärke der Hässitation noch von der des Regelbewußtseins noch von der der Redesteuerung ab.

Die schwächere Hässitation und die Redesteuerung zeichnen sich durch eine Parallelität zur Erhöhung der Häufigkeit der Fehler und der sinnverwirrenden Mangelhaftigkeiten aus.

Unter den Fehlern erweist sich das Verhältnis der grammatischen Fehler als eine völlig autonome Erscheinung. Der Zusammenhang zwischen den semantischen Fehlern und den sinnverwirrenden Mangelhaftigkeiten läßt darauf schließen, daß der mangelnde Wortschatz und das Fehlen der minimal erforderlichen Information im Satz eine gemeinsame Wurzel haben.

Die parallele Bewegung des Verhältnisses der Füllerscheinungen und der semantischen Fehler zeugt dafür, daß der Wortschatz von höherem Entwicklungsgrad zur Herstellung eines kontinuierlichen lebendigen Textes befähigt.

Aus dem Vergleich des Verhältnisses der Sprachfehler und der Redesteuerung mit den einzelnen Fehlertypen geht folgendes hervor: die kräftigere Tendenz der Redesteuerung führt den niedrigeren Prozentsatz der semantischen und grammatischen Fehler herbei, beeinflußt jedoch kaum das Verhältnis der Fehler in den Satzverflechtungen.